Наукове видання

РЕЛІГІЯ І СУСПІЛЬСТВО: ІСТОРИЧНА ДИНАМІКА ТА СОЦІОКУЛЬТУРНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ

Монографія

Київ — 2026

kubg.edu.ua

УДК 2:316.7
Р36

Затверджено Вченою радою
Київського столичного університету імені Бориса Грінченка
(протокол № 11 від 23.09.2026)

Рецензенти:
Филипович Л.О., докторка філософських наук, професорка, провідна наукова співробітниця відділу релігієзнавства Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України,
Трофимлюк О.М., доктор наук із богослів'я, професор, професор кафедри церковно-практичних дисциплін Київської православної богословської академії, голова Управління духовної освіти і богословської науки ПЦУ.

Р36 **Релігія і суспільство: історична динаміка та соціокультурні трансформації : монографія** / В. Андрєєв, С. Андрєєва, О. Бонь, О. Вернигоренко, А. Гедьо, Ю. Голубнича-Шленчак, О. Горбань, О. Іванюк, В. Клос, Т. Купрій, І. Ломачинська, Р. Мартич, А. Павленко, І. Преловська, Г. Саган, О. Саган, І. Срібняк, В. Штонда ; за заг. ред. В. Андрєєва. — Київ : Київ. столич. ун-т ім. Б. Грінченка, 2026. — 344 с.
ISBN 978-617-658-158-1

Колективну монографію присвячено комплексному аналізу взаємодії релігійного чинника та суспільних процесів в Україні й світі від XIX століття до сьогодення. На основі значного масиву джерел дослідники висвітлюють еволюцію релігійного життя крізь призму персоналістичного виміру, історико-церковних трансформацій, діяльності капеланських служб та питань гуманітарної безпеки. Структурно монографія складається з трьох тематичних частин. Перша частина зосереджена на персоналіях та регіональних аспектах релігійного життя XIX — першої половини XX ст. Розглянуто спадщину митрополита УАПЦ Василя Липківського, концепції автокефалії у здобутках Київської духовної академії, долі діячів церкви (архієпископа Нестора Шараївського, капелана Армії УНР Петра Білона), а також сакральний простір та релігійне повсякдення Лівобережжя, Галичини й Буковини. Друга частина висвітлює становище релігійної сфери в умовах тоталітарного режиму та пізньорадянських трансформацій (середина — друга половина XX ст.). Висвітлено феномени конформізму та дисидентства, міжцерковні зв'язки (зокрема з Сербською православною церквою) та передумови відновлення автокефального руху наприкінці 1980-х років. Третя частина присвячена актуальним викликам сучасності. Досліджено процеси деколонізації («розмосковлення») українського православ'я, вплив релігійних організацій у цифровому просторі та соціальних мережах у контексті гуманітарної безпеки, а також зарубіжний досвід функціонування інституту військового капеланства (на прикладі ФРН).

Видання розраховане на науковців, викладачів, здобувачів вищої освіти, релігієзнавців, істориків, соціологів та всіх, хто цікавиться історією церкви й сучасними соціокультурними процесами.

УДК 2:316.7

ISBN 978-617-658-158-1 © Київський столичний університет імені Бориса Грінченка, 2026

ЗМІСТ

Переднє слово 5

ЧАСТИНА І. СПАДЩИНА МИТРОПОЛИТА ВАСИЛЯ ЛИПКІВСЬКОГО ТА ПЕРСОНАЛІСТИЧНО-РЕГІОНАЛЬНІ ВИМІРИ РЕЛІГІЙНОГО ЖИТТЯ (XIX — ПЕРША ПОЛОВИНА XX СТ.)

1.1. Епістолярій митрополита УАПЦ Василя Липківського як джерело для дослідження його проєктів реформування церковного життя в Україні та в українській діаспорі 8
1.2. Питання автокефалії в напрацюваннях викладачів і випускників Київської Духовної Академії (Київської православної богословської академії) 24
1.3. Архієпископ УАПЦ Нестор Шараївський: служіння і трагедія 37
1.4. Військовий капелан 6-ої Січової дивізії Армії УНР о. Петро Білон: з історії життя та діяльності в Польщі (1921–1923 рр.) 60
1.5. Храми і монастирі Лівобережної України: урбаністичні спостереження подорожніх модерної доби 74
1.6. Сакральний простір та релігійне повсякдення Галичини й Буковини XIX — початку XX ст. у соціокультурній рецепції 102

ЧАСТИНА ІІ. РЕЛІГІЙНА СФЕРА В УМОВАХ ТОТАЛІТАРИЗМУ ТА ПІЗНЬОРАДЯНСЬКИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ (СЕРЕДИНА — ДРУГА ПОЛОВИНА XX СТ.)

2.1. Отець Борис Старк (1909–1996): служіння та конформізм (людина «другого плану» в історії) 131
2.2. Контакти українців з представниками Сербської православної церкви у 40-80-ті роки XX ст. 152
2.3. Феномен релігійного дисидентства 172
2.4. Передумови та чинники трансформацій українського православ'я наприкінці 1980-х рр. 201

ЧАСТИНА ІІІ. СУЧАСНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ, ГУМАНІТАРНА БЕЗПЕКА ТА ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД

3.1. Релігійні міфи як засіб протидії розмосковленню православ'я в Україні 234

3.2. Деструктивний чинник та стабілізуюча роль релігійних організацій у соціальних мережах: виміри гуманітарної безпеки 256

3.3. Інститут військового капеланства Федеративної республіки Німеччина як суб'єкт формування духовно-моральної підтримки військовослужбовців 287

Авторський колектив 310

Список використаних джерел і літератури 313

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Ідея створення цієї книги визріла в науковому середовищі Київського столичного університету імені Бориса Грінченка. Інституційна історія нашого закладу бере свій початок від 1903 р., коли Київська міська дума підтримала ідею місцевої громадськості про необхідність створення в Києві закладу підготовки вчителів. Навчання у новоствореній церковно-учительській школі розпочалося 28 вересня 1903 р. з її урочистого освячення. Таким чином, цей день є офіційним днем створення нашого Університету.

Першим директором учительської школи став протоієрей о. Василій. Василь Костянтинович Липківський (1864–1937) — видатний український релігійний, церковний, громадський діяч, проповідник, педагог, письменник, перекладач, поборник відродження українського православ'я, один із фундаторів та очільників Української автокефальної православної церкви. Саме він на посаді директора заклав основи україноцентричного закладу освіти.

Під час урочистого відкриття Київської церковно-учительської школи В. Липківський у своїй промові визначив основне й доволі амбітне завдання новонародженої школи — підготовка вчителя, здатного не лише навчати словом, а й прикладом власного життя, педагога, здатного прищепити своїм учням не тільки знання, а й високі морально-етичні принципи.

В. Липківський, реалізуючи власне бачення розвитку молодої інституції, прагнув залучити до викладання в ній людей з розвиненою українською національною самосвідомістю. Невдовзі школа стала важливим осередком українського культурного життя Києва. Саме це привернуло увагу імперської влади й зрештою спричинило «чистку» викладацького колективу від «українофілів». У 1905 р. о. Василія було позбавлено директорської посади та переведено на місце настоятеля Покровської церкви на Солом'янці. У 1921 р. В. Липківський стане першим митрополитом Української автокефальної православної церкви, а 27 листопада 1937 р. прийме мученицьку смерть від рук сталінських катів.

kubg.edu.ua

розроблено проєкт цих надгробків. Але до сьогодні питання відновлення поховань, або відзначення пам'яті архієреїв не вирішене. Тим часом територією Софії Київської ходять екскурсанти.

У 1985 році Академія наук УРСР звернулася до Київської міської ради з проханням знести будинок на вулиці Стрітенській, 17, де мешкав і помер Владика Нестор Шараївський, щоб збудувати там житловий будинок для радянських академіків. Будинок, де жив владика Нестор Шараївський, був знесений, а на його місці у 1987 році збудовано новий багатоповерховий будинок. Отже, Нестор Шараївський багато зробив для становлення і розвитку української церкви та культури загалом і гідний вшанування. Незважаючи на складні моменти біографії церковного діяча, його діяння і служіння Україні не викликають сумніву і були спрямовані на створення власної незалежної Української церкви. У випадку з Нестором Шараївським ми маємо справу зі складною спадщиною радянського часу, а його діяльність оцінюємо як боротьбу за Українську церкву проти атеїстичного, тоталітарного, більшовицького російського режиму.

1.4. Військовий капелан 6-ої Січової дивізії Армії УНР о. Петро Білон: з історії життя та діяльності в Польщі (1921–1923 рр.)

Після військової поразки Армії УНР (листопад 1920 р.) її частина та з'єднання відступили на територію Польської держави та були інтерновані у кількох таборах. Обставини перебування в них українського вояцтва взимку 1920–1921 рр. були досить складними, попри те що польська влада трактувала Армію УНР як союзницьку. Вояки-українці були розміщені здебільшого у дерев'яних бараках, які хоч і були утеплені, але промерзали під час сильних морозів, а обігріти їх не видавалася можливим через обмежену кількість дров та вугілля, які виділялися для цієї мети.

В цій ситуації перед вищим політичним керівництвом УНР і військовим командуванням постало завдання згуртувати таборян, не допустивши поширення в їх середовищі зневіри та розбрату. Ефек-

тивним чинником в реалізації цього завдання були військові капелани Армії УНР, які завжди знаходили потрібні слова і аргументи аби підтримати моральний дух старшин і козаків. Регулярні богослужіння, сповіді, причастя, панахиди за загиблими, відзначення релігійних і національних свят створювали усталений ритм таборового життя та допомагали протидіяти деморалізації й психологічній апатії.

Разом з тим православне душпастирство було тісно заавансоване й у національно-виховну та культурно-просвітницьку роботу в таборах. Військові священники ініціювали створення церковних братств, організовували хори, проводили виклади на релігійні теми, сприяли поширенню української богослужбової літератури та використанню української мови в церковному житті. Завдяки цьому православна церква в таборах ставала одним із середовищ збереження української національної ідентичності та державницької традиції, що було особливо важливо після втрати Армією УНР можливості продовжувати збройну боротьбу на території України.

Історіографія

Перші спроби аналізу пережитого у таборах інтернованих вояків-українців належать самому о. П. Білону, який мав безперечний літературний хист та залишив нам свої праці, які мають бути віднесені до розряду джерел[123]. Окремі згадки про його душпастирську діяльність знайшли своє відображення у низці статей українських авторів, і зокрема в контексті вивчення українського книговидання у таборах (до якої останній був безпосередньо причетний)[124]. Для реконструкції специфіки капеланської служби о. П. Білона важливою буде стаття протоієрея М. Йосифчука, в якій розглянуто організацію православного душпастирства в таборах інтернованих вояків Армії УНР, деякі аспекти діяльності військових священників, церковних братств і створених ними видавничих осередків. У ній наведені важливі факти про служіння о. П. Білона в Александрові

[123] Білон П. Похідна церква 6 стрілецької Січової дивізії, Брацтво св. Покрови і Видавництво «До Світла». *За державність*. Варшава, 1938. № 8. С. 168.

[124] Заремба О. Релігійна книга в українських таборах інтернованих в Польщі (1920–1923 рр.). *Вісник Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури*. 1995. Вип. 4. С. 54–55.

Куявському, у т. ч й про засноване ним Братство св. Покрови, його церковно-просвітницьку та видавничу активність[125].

Доволі розлогий матеріал про душпастирську діяльність о. П. Білона у таборі Александрів Куявський був наведений у публікаціях І. Срібняка, присвячених історії табору в Александрові Куявському. Ним була зокрема наведена інформація про призначення Петра Білона дивізійним священником, заходи із організації україномовних богослужінь, процес заснування Братства св. Покрови, організацію церковного хору, участь у впорядкуванні таборового цвинтаря, а також деякі факти з його видавничої й культурно-просвітницької праці в цьому таборі[126]. Для дослідження видавничої складової діяльності о. П. Білона, і зокрема його зусиль з організації Братства Св. Покрови та видавничого товариства «До світла» особливо корисною є стаття Ю. Голубничої-Шленчак[127].

Але найважливішими спеціальними розвідками для дослідження таборової діяльності Білона стали дві публікації згадуваної авторки, присвячені заснуванню та виданню першого українського православного журналу «Релігійно-Науковий Вістник», оскільки о. П. Білон був одним із головних організаторів та редакторів цього часопису[128]. В них Ю. Голубнича-Шленчак докладно розглянула

[125] Йосифчук М., прот. Духовне життя православних українців у таборах для інтернованих осіб на території Польщі у 1920–1924 рр. *Православ'я в Україні* : збірник матеріалів ІІІ-ї Всеукр. наук. конференції. Київ, 2013. Ч. 2. С. 175–187.

[126] Срібняк І. «Не гнийте в бараках, творіть життя тут, на цьому маленькому місті, огородженому дротами…» (повсякдення інтернованих вояків-українців у Александрові (Польща) у висвітленні таборової періодики, 1921 р.). *Європейські історичні студії*. 2018. № 10. С. 217–252 ; Sribniak I. Encyklopedia jeniectwa: ukraiński Aleksandrów. Warszawa-Paryż, 2018. 88 s.

[127] Голубнича-Шленчак Ю. Діяльність видавництв та друкарень у таборах інтернованих військ УНР в Польщі (1921–1924 рр.). *European Philosophical and Historical Discourse*. 2019. Vol. 5, Issue 1. S. 59–69.

[128] Голубнича-Шленчак Ю. Potencjał źródłowy materiałów ukraińskiego czasopisma prawosławnego «Religijno-Naukowy Wistnyk» (Aleksandrów Kujawski–Szczypiorno) w latach 1921–1923. *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne*. 2020. T. 113. S. 169–186 ; Голубнича-Шленчак, Ю. Перший український православний часопис «Релігійно-Науковий Вістник», 1921–1923 рр. (заснування, особливості тиражування, змістовне наповнення). *Terrae motor, solis caelique stator* : monografia zbiorowa z okazji 550. rocznicy urodzin wybitnego polskiego astronoma Mikołaja Kopernika. Warszawa-Paryż, 2023. S. 231–241.

діяльність Братства св. Покрови 6-ї Січової стрілецької дивізії, заснування журналу в Александрові Куявському, його перенесення до Щипіорна, склад редакції, видавничу концепцію та авторські публікації о. П. Білона. Прикладний інтерес мала й ще одна її стаття, яка дає можливість простежити його діяльність вже після переведення з Александрова до Щипіорна[129].

Варто відзначити, що найповніший біографічний нарис про о. П. Білона був наведений у статті українських дослідників Ю.Мицика і І.Тарасенко, який містить важливі відомості про його висвячення в священицький сан у січні 1921 р., душпастирську й культурно-просвітницьку працю в Александрові Куявському, Щипіорно та Каліші, а також про видання «Релігійно-Наукового Вістника». Особливо цінним є те, що частина опублікованого авторами листування стосується безпосередньо таборового періоду[130]. В ще одній статті, яка суттєво доповнює попередню історіографію, авторами була зібрана додаткова інформація про роль о. П. Білона у створенні Братства св. Покрови, релігійного видавничого товариства «До світла», друкуванні богослужбової літератури та інших видань[131].

Після інтернування Армії УНР на теренах Польщі перед її військовим командуванням постала нагальна потреба у створенні належних умов для перебування українського вояцтва у таборових умовах. Опинившись за дротами, таборяни зіткнулися з цілою низкою проблем — це й антисанітарія, холод у дерев'яних бараках, недостатнє харчування, відсутність забезпечення одягом, перенаселення бараків, що призводило до поширення пошесних хвороб. В цій ситуації моральний стан вояків невпинно погіршувався, що потребувало негайного реагування з метою подолання такої тенденції. Але вже невдовзі настрій вояцтва поліпшився, що було пов'яза-

[129] Голубнича-Шленчак Ю., Срібняк І. Голоси таборової преси інтернованих вояків-українців у Щипіорно, Польща (1922 — вересень 1923 рр.). *Український інформаційний простір*. 2024. № 1 (13). С. 135–158.

[130] Мицик Ю., Тарасенко І. Листування о. Петра Білона з архієпископом Євгеном Бачинським. *Сіверянський літопис*. 2024. № 2. С. 73–91.

[131] Holubnycha-Shlenchak Y., Sribnyak I., Yakovenko N., Matviyenko V. Publishing activities of the interned soldiers of the UPR Army in Poland, 1921–1924. *Z Badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi*. 2026. T. 20. Z. 1. S. 45–66.

но з налагодженням культурно-освітньої роботи у таборах. Разом з тим командування Армії УНР подбало й про задоволення релігійних потреб інтернованих, вживши заходів для призначення військових капеланів (пан-отців) до тих дивізій, де вони були відсутні.

Фактичний стан справ із душпастирством у деяких таборах був без перебільшення критичним. За спогадами П. Білона — ані у таборі Александрів Куявський (в якому перебувала 6-та Січова стрілецька дивізія), ані в його найближчих околицях не було жодного українського священника і тому для задоволення своїх духовних потреб вояки-українці були змушені звертатися до місцевого представника російської православної церкви. Такий стан справ був цілком ненормальним, адже засади і цінності, за які боролася УПЦ, повністю суперечили тим, які насаджувала московська церква. На слушну думку П. Білона — український вояк апріорі не міг сповідатися московським попам, але такий абсурд деякий час мав місце.

П.Білон як ніхто інший усвідомлював важливість розв'язання цієї проблеми, тому одразу звернувся до комдива генерал-хорунжого Марка Безручка, запропонувавши себе як майбутнього військового капелана. Така його пропозиція одразу отримала схвалення, у таборі також було зібрано підписи старшин і козаків, які підтримали дану ініціативу, після чого П. Білон отримав відповідний дозвіл штабу 6-ої дивізії та певну грошову квоту для покриття видатків на дорогу. 30 грудня 1920 р. він виїхав до Гродна, і вже 2 січня 1921 р. гродненський православний єпископ Володимир висвятив його у сан диякона, а ще через два дні він був рукопокладений на священника. Так збіглося, що на 4 січня припадав день народження П. Білона, тому висвячення набуло для нього подвійного сакрального значення, в своїх спогадах він зокрема відзначав, що йшов до своєї мрії близько двадцяти років і всю дорогу до табору розмірковував про цю почесну місію[132].

Прибувши до табору, П. Білон був призначений на посаду дивізійного священника 6-ої Січової стрілецької дивізії, після чого «з молодечим запалом і завзяттям взявся за влаштування церкви», а також розшукав все необхідне для відправлення релігійних обрядів[133]. Перша проведена ним служба Божа припала на другий день Різдва (8 січня 1921 р.). Окремого приміщення для проведення служби не було, але це не зупинило таборян, зусиллями яких був прибраний коридор одного з бараків, у ньому була встановлена ялинка (якою відгородили вівтар), стелю прикрашали гірлянди, а стіни — вирізки з кольорового паперу та кілька ікон. Потрібний для служби церковний інвентар було випозичено у місцевій московській церкві, «і вперше на чужині, по довгих роках тяжкої боротьби, останніх невдач та розчарувань, прибиті розпукою душі козацькі знайшли втихомирення у своїй щирій молитві»[134], яка зворушила серця присутніх на службі Божій стрільців та старшин. Всі вони у повній тиші прислухалися до кожного слова пан-отця, знаходячи душевне заспокоєння від того, що він звертався до них українською мовою.

Прикметно, що о. П. Білон намагався використовувати всі можливості для поширення слова Божого, причому не лише в таборі, але й поза його межами. З цією метою він (за його ж власними про це спогадами) «час від часу[…] відправляв Службу Божу і в місцевій московській церкві (яка тоді залишалася без священника — *авт.*). Та тамтешня польська адміністрація пізніше заборонила мені відправу в тій церкві. А сталося це з тої причини, що я урядив (звичайно за згодою начальника табору) хресний похід у день Водохреща для посвячення Йорданської води з місцевої церкви через ціле місто аж до табору. Такої урочистої та величавої процесії Олександр Куявський ніколи не бачив у своєму житті. Місцеві польські ксьондзи та місцева польська адміністрація налякались «гайдамацького» руху. На другий день прибули до мене представники польських властей, вчинили ціле слідство з допитом — на якій, мовляв, я підставі відправляю в місцевій церкві служби та врешті заборонили мені дальші відправи в тій церкві, а саму церкву замкнули. З того часу для виконання різних релігійних треб у місті та на цвинтарі мені доводилось брати від поляків

[132] Білон П. Спогади. Пітсбург : В-во: Накладом Автора, 1952. Т. 1. С. 54–55.

[133] О. К. З нашого церковного життя. *Нове життя*. Александрово, 1921. 24 квітня. № 41. С. 1.

[134] Білон П. Спогади. С. 55.

kubg.edu.ua

спеціяльний дозвіл. Після цієї заборони в таборі виникла думка побудувати свою похідну церкву»[135].

Власне реалізація цього задуму змогла відбутися завдяки сприянню генерал-хорунжого М. Безручка та безкорисливій праці вояків технічного куреня 6-ої Січової дивізії. Вже нанаприкінці лютого 1921 р. у дивізійних майстернях за проєктом сотника Володимира Бокітька була розпочата робота з виготовлення іконостасу та інших елементів оздоблення церкви (кошти для цього були надані командуванням дивізії)[136]. Образи до іконостасу були нарисовані військовим урядовцем М. Крушельницьким, який відповідав за виготовлення кількох малорозмірних ікон та спільно з сотником Боровиком завершував картину («Тайна вечеря»), лікар Кавалкін (його авторству належали зображення святих євангелістів на царських дверях). Слід відзначити, що такі завдання були досить непростими, і дехто з митців-аматорів виявився неготовим до такого рівня складності — так, зокрема, Савич не впорався з рисуванням ікони Покрова Божої Матері, з огляду на що йому на допомогу прийшов М. Крушельницький, який зумів скопіювати манеру зображення Покрови на іконах часів Запорізької Січі (він єдиний з усіх таборових майстрів-іконописців мав профільну освіту, закінчивши Кам'янецьку художньо-промислову школу)[137].

У лютому 1921 р. о. П. Білона — за погодженням з головним протопресвітером Війська Польського (для вояків православного віросповідання) Василем Мартишем — було призначено капеланом табору Александрів Куявський, а згодом і душ-пастирем козачої бригади осавула Михайла (Вадима) Яковлева, яка складалася з донських та кубанських козаків, які перейшли на бік Армії УНР і перебували на той момент у таборі поблизу м. Торунь. Через свою зайнятість в Александрові Куявському о. П. Білон приїздив до козаків нечасто, але службу Божу для них завжди правив українською мовою[138].

Значну частину свого вільного часу о. П. Білон приділяв організаційним питанням розбудови українського церковного життя

[135] Білон П. Спогади. С. 55.

[136] О. К. З нашого церковного життя. *Нове життя*. Александрово, 1921. 24 квітня. № 41. С. 1 ; Зірниця. Олександрів, 1921. 15 березня. Ч. 5. С. 26.

[137] Білон П. Спогади. С. 56.

[138] Там само. С. 57.

в Польщі, і з цією метою він взяв участь у скликаному за ініціативи міністра ісповідань уряду УНР в екзилі Івана Огієнка з'їзді військових священників (13 березня 1921 р., м. Тарнів). Після служби Божої відбулася панахида по Т. Шевченку та померлих українських архієпископах Олексію (Анемподісту Дородніцину) та Агапіту (Антонію Вишневському). І. Огієнко, який відкрив з'їзд, виступив з доповіддю про церковне життя в православних і неправославних країнах Європи станом на 1920 р.; також він окремо зупинився на проблемі українізації УАПЦ, і зокрема на застосуванні української мови в церкві та доцільності ужитку української вимови церковно-слов'янських богослужебних текстів. Увагу учасників з'їзду також привернула й доповідь професора Василя Біднова про Українську Автокефальну Церкву. Присутні на з'їзді військові капелани у свої виступах зупинилися на різних аспектах духовного життя таборян та їх потребах, наголосивши на доцільності створення у таборах релігійних братств у таборах. Наприкінці було заслухано лист до Царгородського Патріарха з проханням благословити УАПЦ та заснувати в Тарнові Українську Церковну Раду[139].

Згадуючи пізніше про роботу з'їзду о. П.Білон наводив слушну думку І. Огієнка, який вважав головною проблемою тогочасної церкви в усьому християнському світі її відірваність від реалій життя. Консерватизм, радикальне дотримання старих догм і обрядів, тотальне несприйняття нових віянь віддаляло церкву від суспільства. Церква втрачала свою здатність бути опорою для віруючих, вона не відповідала на виклики новітнього часу, а відтак не могла виконувати своє головне завдання — бути духовною опорою для всіх, хто був готовий почути Слово Боже. Його можна було почути з Біблії та проповідей, між тим українцям дуже заважало у цьому відсутність української церковної літератури. Часто службу Божу доводилось правити церковно-слов'янською мовою, хоч і з українською вимовою, що не можна було вважати прийнятним. Намагаючись змінити такий стан справ І. Огієнко доручив о. П. Білону приділити частину свого часу (паралельно з душпастирською працею) організувати тиражування в Александрові Куявському Літургії І. Золо-

[139] Там само. С. 58.

kubg.edu.ua

тоустого (відповідно до перекладу, що був здійснений заходами Всеукраїнської Православної Церковної Ради у Кам'янці-Подільському). І слід відзначити, що о. П. Білону вдалося виконати це завдання, хоча він й відчував прихований опір з боку дивізійних пан-отців, частина яких все одно продовжувала ще деякий час відправляти службу церковно-слов'янською мовою[140].

Відразу після свого повернення до табору о. П. Білон скликав організаційні збори для заснування Братства св. Покрови (при 6-й Січовій дивізії), які обрали його управу (полковник Валентин Яворський (голова), сотник Оріхів (скарбник), хорунжий Шевченко (секретар), сотник Олекса Костюченко, бунчужний Василь Харкун та чотовий Воблий (члени). Члени Братства дбали про виховання дітей у християнському дусі, здійснювали переклад на українську мову книжок релігійного змісту, заснували власну невеличку книгозбірню[141]. Крім того братчики організували читання лекцій на релігійні теми, подбали про започаткування диригентських курсів церковного співу, зуміли знайти кошти для публікації перекладних релігійних видань — повсякчасно дбаючи «про поширення ідеї Української Православної Церкви між своїми і за кордоном»[142].

Завдяки допомозі братчиків (так само як й інших таборян) стало можливим продовжити переобладнання церковного приміщення (зокрема встановити нові шибки, побілити стіни), після чого власне вже ніщо не нагадувало того напівтемного коридору, в якому спочатку розмістилась таборова церква. Заходами таборових умільців було виготовлено панікадило, у церкві почали лунати хорові співи, так що служба Божа, яка в ній відправлялася, почала збирати не лише таборян, але й православних українців-емігрантів з Тарнова, Бидгощі та ін. Цьому сприяло й те, що о. П. Білону в проведенні церковних служб допомагали члени співочої секції культурно-освітнього відділу 6-ої дивізії, а також дивізійний хор під орудою Шабаліна. Важливим було й те, що вже на початку літа 1921 р. хор перейшов до виконання співів українською мовою, крім того — в його

[140] Білон П. Спогади. С. 58–59.
[141] Там само. С. 59.
[142] Нове життя. Щипіорно, 1921. 26 грудня. № 97. С. 4.

репертуарі були й оригінальні твори керівника хору («Милість спокою»), причому цей музично-хоровий твір не був «пристосуванням вкраїнського тексту до старих церковних мелодій», а містив «відгуки народньої вкраїнської мелодії»[143].

Невтомна душпастирська праця о. П. Білона не залишилася непоміченою таборянами. Один із братчиків (сотник О. Костюченко) відзначив його заслуги на сторінках таборової газети «Нове життя»: «Великою популярністю і пошаною користується, як серед нас, так і серед чужих — еміґрантів, наш пан-отець Білон[…]. Морально чиста і релігійна переконана натура пан-отця Білона не може не звернути на себе уваги: його енергія і молодечий запал, з яким він береться за справи рідної церкви дає надію на кращу будучність нашої церкви, яка допоможе нам поширити національну свідомість поміж населенням України і буде основним каменем в підвалинах нашої Держави»[144].

У серпні 1921 р. склад управи Братства був оновлений — о. П. Білон був обраний його головою, полковник В. Яворський став його заступником, хорунжий Шевченко виконував функції секретаря, ще троє таборян входили до її складу як члени (урядовець Ю. Циба, підхорунжий Харкун та чотовий Воблий). Почесним членом Братства було обрано командира 6-ої Січової дивізії генерала М. Безручка — власне в такий спосіб була відзначена його повсякчасна підтримка та допомога, як моральна, так і матеріальна, яку він надавав розбудові церковного життя у таборі. На цей час до вже загальнотаборового Братства св. Покрови входило близько 200 старшин і козаків, згодом ця кількість зросла до 600 членів[145].

Велику роботу проводило Братство (спільно зі Старшинською громадою 6-ої дивізії) з упорядкування могил українських вояків, померлих під час інтернування в Александрові. Завдяки проведеній у таборі збірці коштів стало можливим підготувати проєкт спорудження пам'ятника та придбати матеріали для його виготовлення. Протягом тривалого часу таборяни самотужки звозили до визначеного місця каміння, землю і дерен насипаючи курган та облаштову-

[143] Там само. 23 червня. № 57. С. 4.
[144] Там само. 7 липня. № 61–62. С. 3–4.
[145] Білон П. Спогади. С. 72.

ючи 70 могил похованих на цвинтарі вояків-українців. 18 вересня 1921 р. у чисельній присутності таборян протопресвітер Армії УНР П. Пащевський (йому співслужив о. П. Білон) провів обряд освячення пам'ятника померлим у вигляді великого кургану, на якому було встановлено чорний запорізький хрест[146].

Ще однією заслугою о. П. Білона стало започаткування журналу «Релігійно-Науковий Вістник», який став першим українським православним періодичним виданням у світі, що виходив рідною мовою та який об'єднав навколо себе чисельну читацьку аудиторію — таборян та українських цивільних емігрантів. Перше його число було надруковане спільними зусиллями членів дивізійних братств св. Покрови (4-ої Київської і 6-ої Січової дивізій) 15 вересня 1921 р. У ньому о. П. Білон з послідовно державницьких позицій визначив місію української церкви у тодішніх умовах більшовицького панування в Україні: «Церква повинна об'єднати навкруги себе українських людей і стати на захист Батьківщини і народних святинь»[147]. Разом з тим феномен українського релігійного православного журналу полягав у його толерантному ставленні до усіх віросповідань, намаганні його видавців зрозуміти та проаналізувати догмати інших релігій. При цьому його видавці (о. П. Білон та Є. Бачинський) обстоювали свободу думки і слова, і публікували статті своїх колег, навіть коли самі вони не повністю погоджувались із думками авторів. З огляду на це їх можна вважати «піонерами» популяризації релігійно-національного відродження УПЦ через видання спеціалізованого часопису[148].

[146] Вішка О. Табір воїнів УНР в Александрові Куявському. *Наше слово*. Варшава, 1991. № 48. С. 6 ; Вішка О. Козацька могила на Куявах. Львів, 1993. С. 8 ; Wiszka E. Wspólna modlitwa na Kozackiej Mogile. *Polski Żołnierz Prawosławny*. 1999. R. VI. Nr 1(18). S. 14 ; Sribniak I. Encyklopedia jeniectwa: ukraiński Aleksandrów. Warszawa-Paryż, 2018. 88 s.

[147] Білон П. Спасення України в вірі. *Релігійно-науковий вісник*. Александрів Куявський, 1921. 15 вересня. Ч. 1. С. 3.

[148] Голубнича-Шленчак Ю. Potencjał źródłowy materiałów ukraińskiego czasopisma prawosławnego «Religijno-Naukowy Wistnyk» (Aleksandrów Kujawski–Szczypiorno) w latach 1921–1923. *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne*. 2020. T. 113. S. 169–186 ; Голубнича-Шленчак Ю. Перший український православний часопис «Релігійно-Науковий Вістник», 1921–1923 рр. (заснування, особливості тиражування, змістовне наповнення). *Terrae motor, solis caelique stator*. 2023. S. 240–241.

Ще один напрям активності о. П. Білона — намагання долучитись до процесу промоції УАПЦ на міжнародній арені викликало більш ніж стриману реакцію у міністра ісповідань уряду УНР І. Огієнка. Цей епізод у діяльності П. Білона був пов'язаний із зверненням до Братства відомого українського громадського діяча Євгена Бачинського (пізніше архієпископа УАПЦ — *авт.*), який у вересні 1921 р. був делегований для участі в конгресі Всесвітнього Альянсу Церков («Універсального Альянсу для міжнаціонального братерства через Церкви») від УАПЦ. Готуючись до участі в згадуваному конгресі він звернувся до Братства з проханням надіслати йому уповноваження для захисту на ньому інтересів УАПЦ. У своїй відповіді о. П. Білон (як голова Братства) підтримав таку його ініціативу, а також уповноважив Є. Бачинського представляти інтереси самого Братства за кордоном. Користуючись таким уповноваженням Є. Бачинський у своєму виступі 14–15 вересня ц.р. заявив про необхідність надання матеріальної допомоги для діяльності українським православним братствам, біженцям з України та православному кліру закордоном, яка могла би бути поширена і на справу видання книг релігійного змісту для українського населення в Польщі, у т. ч. й для інтернованого вояцтва. Доповідь Є. Бачинського була сприйнята делегатами конгресу цілком схвально, а його *експозе* (в якому були порушені й інші актуальні для розвитку УАПЦ питання) ухвалили долучити до матеріалів цього міжнародного форуму[149].

Між тим активне листування Є. Бачинського з о. П. Білоном викликало занепокоєння у міністра ісповідань І. Огієнка, який звернув увагу останнього на те, що будь-які контакти із-за кордону його відомство здійснює лише через МЗС УНР. З огляду на це о. П. Білону було запропоновано надалі реалізовувати подібні контакти лише через міністерство ісповідань та МЗС, а не особисто. У відповідь о. П. Білон (лист від 20 листопада 1921 р.) заперечив, що «входив в безпосередні зносини з закордоном у церковних справах», але підтвердив їх здійснювало Братство св. Покрови. Також о. П. Білон висловив І. Огієнку своє незадоволення тим, що міністр звернувся до Є. Бачинського з проханням припинити листуватися

[149] Білон П. Спогади. С. 76.

rlib.edu.ua

з таборянами, а також заявив І. Огієнку своє неприйняття заборон на листування з будь-яким з українців за кордоном[150]. У свою чергу о. П. Білона підтримали й члени Братства, які ухвалили рішення про продовження свого листування з Є. Бачинським.

У грудні 1921 р. інтерновані з табору в Александрові Куявському були передислоковані до Щипіорно, в якому вже діяла таборова церква, однак через зимову холоднечу вона практично не мала відвідувачів. З аналогічних причин у таборі припинилися співи церковного хору, який до того ж не мав окремого приміщення для репетицій, а самі хористи не мали жодної матеріальної допомоги. Після довгих умовлянь о. П. Білона польська комендатура табору надала обмежену таку допомогу і у таборі почав співати чоловічий хор, який вирізнявся своїм гарним співом і належною підготовкою. Сам о. П. Білон пізніше згадував, що «це був воістину прекрасний хор! Його спів на Службах Божих завжди викликав сльози на очах вірян. А що творилося зі мною, я не в силі описати! Я переживав тоді такі натхненні хвилини, що їх ніколи не забуду!»[151].

Українська церковний спів та молитва справляла на таборян таке сильне враження, що після багатьох років життя на чужині колишні вояки 6-ої Січової дивізії писали вдячні листи о. П. Білону. Один із них так згадував час, проведений у церкві: «Ніколи не забудемо ми нашої таборової Свято-Покровської Церкви і тієї благальної молитви за Наш Край! Вона не вимовлялась устами, а виливалась з глибини сердець наших і разом з нашими сльозами роздирала небо й летіла до Всевишнього! і в той час навіть найбільш «скам'яніла» життьовим злиднями думка не могла не летіти в Рідний Край, на Рідну Землю й припадати до Неї, обіймати Її! і так, з того незабутнього часу й по нині та молитва живе в наших душах, в наших серцях і буде жити до останніх днів наших на цій грішній землі»[152].

Завдяки матеріальній допомозі з боку Є. Бачинського о. П. Білон у березні 1922 р. заснував релігійне видавництво «До Світла», в якому було опубліковано цілу низку богослужебних книг. Ідея його

[150] Білон П. Спогади. С. 77.
[151] Там само. С. 80.
[152] Там само. Т. 1. С. 63–64.

заснування зародилась ще восени 1921 р., коли І. Огієнко запропонував о. П. Білону виїхати до США та стати там настоятелем однієї з українських православних парафій[153]. Дізнавшись про такі плани Є. Бачинський у свою чергу запропонував створити таке видавництво, яке могло би тиражувати свою продукцію в незалежності від місця знаходження видавців. Проте виїзд о. П. Білона того року не відбувся з огляду на цілу низку причин. За весь час свого існування у видавництві було розтиражовано чотири книжки: «Шукання Правди» Франка Тома, «Хома Невірний» доктора Альта (переклад з французької Є. Бачинського), «Життя і особа Григорія Сковороди» Володимира Ерна (переклад з російської Є. Маланюка), «Служба Божа Св. Василія Великого». Кожна з них буда роздрукована у кількасот примірників[154].

Оцінюючи цей доробок о. П. Білон зазначав: «Зроблено нібито не багато, та коли прийняти до уваги несприятливі умови нашого таборового життя, наші злидні, то треба констатувати, що т[оварист] во «До Світла» зробило за час свого існування максімум того позитивного, що воно могло зробити»[155]. Але виїзд о. П. Білона до США навесні 1924 р. (перед цим його було призначено настоятелем однієї з православних парафій в Північній Америці) обумовив припинення роботи видавництва та подальшу його ліквідацію.

Висновки

Душпастирська праця о. П. Білона в таборах інтернованих вояків Армії УНР у Польщі в 1921–1923 рр. мала значення, яке виходило далеко поза межі задоволення суто релігійних потреб таборян. Вже першою своєю церковною відправою він зумів привернути значну кількість вояків до церкви, серед яких були й такі, хто вперше почув молитви на рідній мові. Подальша церковно-громадська діяльність о. П. Білона у таборах інтернованих була надзвичайно різнобічною — це й створення Братства св. Покрови, започаткування ви-

[153] Там само. С. 92.
[154] Докладніше про це див.: Голубнича-Шленчак Ю. Діяльність видавництв та друкарень у таборах інтернованих військ УНР в Польщі (1921–1924 рр.). *European philosophical and historical discourse.* Praha, 2019. Vol. 5. Is. 1. S. 59–69.
[155] Білон П. Спогади. С. 99.

kubg.edu.ua

дання журналу «Релігійно-Науковий Вістник», заснування релігійного видавництва «До Світла», організація виготовлення натільних хрестиків для вояків (з алюмінію) та ін.

При цьому є важливим відзначити, що на початку своєї діяльності о. П. Білон не мав жодних джерел фінансування чи матеріальної підтримки, провадячи свою роботу суто на вірі у важливу справу та власному ентузіазмі. Велике значення мало й те, що засноване ним Братство св. Покрови створювало додаткові форми для самоорганізації інтернованого українського вояцтва, дбало про взаємодопомогу й залучало таборян до суспільно корисної праці. У цьому сенсі о. П. Білон став важливою складовою ширшої системи збереження Армії УНР як організованого національного середовища в еміграції, поєднуючи надання духовної опіки, морального виховання та плекання української державницької ідеї.

1.5. Храми і монастирі Лівобережної України: урбаністичні спостереження подорожніх модерної доби

Сакральна архітектура України імперської доби посідає особливе місце в історії національної культурної спадщини, адже саме у цей період релігійний простір зазнав інтенсивних трансформацій, зумовлених імперською політикою, модернізаційними процесами та змінами у суспільних уявленнях про роль церкви у житті громади. Після ліквідації автономних інституцій Гетьманщини й запровадження нових адміністративних структур, церковні будівлі стали важливими маркерами імперської присутності, водночас зберігаючи місцеві традиції й елементи української будівельної культури: форми дерев'яного храмобудування, регіональні типи планування, іконографічні стилі й елементи декоративного оздоблення, які продовжували українську архітектурну традицію попри нав'язування імперських стандартів.

У сучасних умовах, коли значна частина сакральної спадщини України зазнала руйнувань або перебуває під загрозою, подорожні записки набувають особливої цінності як джерела для реконструкції

втрачених елементів храмів і монастирів, уточнення їхнього первісного вигляду й відтворення історичного контексту їхнього функціонування. Міждисциплінарний потенціал цих текстів — на перетині історії архітектури, урбаністики, культурної антропології та історії релігії — робить їх важливим матеріалом для комплексного вивчення міського простору Лівобережної України.

Джерельну базу дослідження становлять подорожні записи Йоганна Блазіуса, Йоганна Гільденштедта, Івана Долгорукого, Йоганна Коля, Едварда Мортона, Олімпіади Шишкіної та інших мандрівників. Вони фіксують не лише розташування, зовнішній вигляд й інтер'єр сакральних пам'яток Лівобережної України, але й відомості, які не потрапили до офіційних звітів і статистичних описів, зокрема: занедбаність храмів, втрату автентичних рис під час перебудов, реальний стан монастирських комплексів, вигляд реліквій, іконостасів, а також соціальні функції сакральних інституцій у міському середовищі. У текстах мандрівників відображено локальні ідентичності — від присутності на речах гербів І. Мазепи до переказів про фундатора Мгарського монастиря. Джерела також фіксують унікальні свідчення про релігійні практики й світоглядні концепти жителів міст Лівобережної України.

Методологія дослідження ґрунтується на міждисциплінарному підході, який поєднує концепції культурної пам'яті, урбаністичний аналіз сакрального простору й наративну теорію тревелогу. Теоретичним підґрунтям слугують напрацювання європейських дослідників, насамперед П'єра Нора[156] й Аляйди Ассман[157], які дозволяють розглядати сакральні об'єкти як місця пам'яті, що формують тривалі культурні сенси й локальні ідентичності. Урбаністичний вимір сакральної топографії інтерпретується крізь призму концепції «духу місця» Крістіана Норберґа-Шульца[158] й структурного аналізу

[156] Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять / пер. з фр. А. Рєпи. Київ : Кліо. 2014.

[157] Ассман А. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті / пер. з нім. К. Дмитренко, Л. Доронічева та О. Юдіна, наук. ред. О. Юдіна. Київ : Ніка-Центр. 2012. 440 с.

[158] Norberg-Schulz, Christian. Genius loci : towards a phenomenology of architecture New York : Rizzoli 1980.

Kubg.edu.ua

АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ

Андрєєв Віталій, декан Факультету суспільно-гуманітарних наук Київського столичного університету імені Бориса Грінченка, доктор історичних наук, професор.
e-mail: v.andrieiev@kubg.edu.ua
ORCID/0000-0003-1830-0629

Андрєєва Світлана, доцентка кафедри всесвітньої історії Факультету суспільно-гуманітарних наук Київського столичного університету імені Бориса Грінченка, кандидатка історичних наук, доцентка.
e-mail: ss.andrieieva@kubg.edu.ua
ORCID/0000-0001-6082-064X

Бонь Олександр, доцент кафедри історії України Факультету суспільно-гуманітарних наук Київського столичного університету імені Бориса Грінченка, кандидат історичних наук, доцент.
e-mail: o.bon@kubg.edu.ua
ORCID/*0000-0003-3287-5955*

Вернигоренко Ольга, кандидатка культурології, провідна ведуча програми редакції прямого ефіру головної редакції лінійних передач творчого об'єднання «Радіо «Культура» дирекції «Українське радіо».
e-mail: pozhar_olga@ukr.net
ORCID/ 0000-0001-5704-7924

Гедьо Анна, завідувачка кафедри історії України Факультету суспільно-гуманітарних наук Київського столичного університету імені Бориса Грінченка, докторка історичних наук, професорка.
e-mail: a.hedo@kubg.edu.ua
ORCID /0000-0003-4151-0747

Голубнича-Шленчак Юлія, директорка музею Бориса Грінченка, докторка філософії з історичних наук.
e-mail:y.holubnycha-shlenchak@kubg.edu.ua
ORCID/0000-0001-6591-4493

Горбань Олександр, завідувач кафедри філософії та релігієзнавства Факультету суспільно-гуманітарних наук Київського столичного університету імені Бориса Грінченка, доктор філософських наук, професор.
e-mail:o.horban@kubg.edu.ua
ORCID/0000-0003-2321-5963

Іванюк Олег, доцент кафедри історії України Факультету суспільно-гуманітарних наук Київського столичного університету імені Бориса Грінченка, кандидат історичних наук, доцент.
e-mail: o.ivaniuk@kubg.edu.ua
ORCID//0000-0001-6750-5423

Клос Віталій, проректор з наукової роботи Київської православної богословської академії, доктор наук із богослів'я, професор, протоієрей ПЦУ.
e-mail: vitaliyklos@gmail.com
ORCID/0000-0002-7429-0042

Купрій Тетяна, заступниця декана з наукової роботи та міжнародної діяльності Факультету суспільно-гуманітарних наук Київського столичного університету імені Бориса Грінченка, кандидатка історичних наук, доцентка.
e-mail: t.kuprii@kubg.edu.ua
ORCID/0000-0002-7305-5411

Ломачинська Ірина, професорка кафедри філософії та релігієзнавства Факультету суспільно-гуманітарних наук Київського столичного університету імені Бориса Грінченка, докторка філософських наук, професорка.
e-mail: i.lomachynska@kubg.edu.ua
ORCID/0000-0003-2537-6322

Мартич Руслана, доцентка кафедри філософії та релігієзнавства Факультету суспільно-гуманітарних наук Київського столичного університету імені Бориса Грінченка, кандидатка філософських наук, доцентка.
e-mail: r.martych@kubg.edu.ua
ORCID/0000-0002-7755-4496

kubg.edu.ua

Павленко Антон, аспірант кафедри історії України Факультету суспільно-гуманітарних наук Київського столичного університету імені Бориса Грінченка.
e-mail: a.pavlenko.asp@kubg.edu.ua
ORCID/0009-0000-6501-8883

Преловська Ірина, професорка Київської православної богословської академії, докторка історичних наук, докторка церковно-історичних наук, провідна наукова співробітниця Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.
e-mail: IrynaPrelovskane@gmail.com
ORCID/ 0000-0003-3114-9831

Саган Галина, професорка кафедри всесвітньої історії Факультету суспільно-гуманітарних наук Київського столичного університету імені Бориса Грінченка, заступниця декана з науково-педагогічної та соціально-гуманітарної роботи, докторка історичних наук, професорка.
e-mail: h.sahan@kubg.edu.ua
ORCID/ 0000-0001-8301-849X

Саган Олександр, завідувач відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Григорія Сковороди НАН України, доктор філософських наук, професор.
e-mail: ol.sagan@gmail.com
ORCID/0000-0003-4177-5809

Срібняк Ігор, завідувач кафедри всесвітньої історії Факультету суспільно-гуманітарних наук Київського столичного університету імені Бориса Грінченка, доктор історичних наук, професор.
e-mail: i.sribniak@kubg.edu.ua
ORCID/0000-0001-9750-4958

Штонда Вероніка, студентка Факультету суспільно-гуманітарних наук Київського столичного університету імені Бориса Грінченка.
e-mail: vrshtonda.fshn24@kubg.edu.ua
ORCID/0009-0005-5398-8264

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

ЧАСТИНА І. СПАДЩИНА МИТРОПОЛИТА ВАСИЛЯ ЛИПКІВСЬКОГО ТА ПЕРСОНАЛІСТИЧНО-РЕГІОНАЛЬНІ ВИМІРИ РЕЛІГІЙНОГО ЖИТТЯ (XIX — ПЕРША ПОЛОВИНА XX СТ.)

1.1. Епістолярій митрополита УАПЦ Василя Липківського як джерело для дослідження його проєктів реформування церковного життя в Україні та в українській діаспорі

1. «Історії…» див. док. №№ 91–92. *Репресована УАПЦ...* . Київ, 2005. № 1/2 (24/25). Ч. 1. С. 256–274.

2. Білокінь С. І. Архів Православного осередку Української православної церкви (УПЦ) у США в Банд-Бруку. *Українська архівна енциклопедія. Робочий зошит. А-Г.* Київ, 2006. С. 57–60.

3. Бурко Д., протопресвитер. Українська Автокефальна Православна Церква — вічне джерело життя. Саут-Бавн-Брук, Н. Дж., США : Вид. Оселя Св. Апостола Андрія Первозванного, 1988. 392 с.

4. Епістолярна спадщина Івана Огієнка (1907–1968) / упоряд.: В. Лящоцький, Н. Московченко, І. Преловська. Київ : УДНДІАСД, 2001. Т. 2. 477 с.

5. Листи від громадських діячів, представників української науки, культури і церкви до Івана Огієнка (митрополита Іларіона) 1910–1969) / упоряд.: І. Преловська та ін. Київ : Видавництво імені Олени Теліги, 2011. 744 с.

6. Миронець Н. Епістолярна спадщина українських громадсько-політичних діячів доби Центральної Ради як історичне джерело. *Центральна Рада і український державотворчий процес : до 80-річчя створення Центральної Ради :* матеріали наук. конф., 20 берез. 1997 р. : у 2 ч. Ч. 2 / НАН України, Ін-т історії України ; відп. ред. В. К. Смолій. Київ, 1997. С. 340–347.

7. Миронець Н., Старовойтенко І. Просопографія. Спеціальні історичні дисципліни : довідник : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів. Київ : Либідь, 2008. С. 424–431.

kubg.edu.ua